

Є. Ю. Яніш, В. В. Шерстюк

РЕЗУЛЬТАТИ АНАЛІЗУ ІХТІОЛОГІЧНИХ РЕШТОК З МАНЖЕЛІЇВСЬКОГО ГОРОДИЩА (за результатами досліджень 2015 р.)

Наведено результати визначення таксономічної приналежності іхтіологічних решток з розкопок 2015 р. сотенного козацького містечка Манжелія у долині Нижнього Псла (друга чверть — середина XVII ст.). Визначено видовий, віковий та анатомічний склад риб. Реконструйований гідрологічний режим водойм, де риба була виловлена.

Ключові слова: Манжелія, Псел, городище, XVII ст., іхтіологічні рештки.

У 2015 р. Манжеліївський загін Центру охорони та досліджень пам'яток археології Управління культури Полтавської облдержадміністрації розпочав науково-рятивні розкопки ділянки городища давньоруського та козацького часів на околиці с. Манжелія Глобинського р-ну на Полтавщині. Територіально пам'ятка розташована в передстеповій зоні, на островному останці цокольної тераси правого берега р. Псел, у нижній його течії, досить недалеко від місця впадіння річки до русла Дніпра. У цій місцевості Псел нині має порівняно значне за шириною та глибиною русло, помірно швидко тече, з невеликою кількістю озер та стариць.

Власне описуване городище двочасове: первинне його заселення відноситься до давньоруського часу (кінець XI — XII ст.), повторне — фіксується за історичними та археологічними даними у першій чверті XVII ст. Так, у люстрації Київського воеводства 1622 р. Манжелія згадується як містечко-городище ще з 17 роками слободи [Lustracue ..., 1877, s. 134—135]. Зважаючи на загальноприйнятту тоді практику давати право слободи на 20 років, нове осадження давнього городища можна досить надійно датувати саме 1619 р. У «Книге большому чертежу» (1627 р.) вже згадується як «город

Манжелейка» [Книга ..., 1838, с. 97], що свідчить про інтенсивний розвиток цього населеного пункту.

Представлена публікація присвячена матеріалам, здобутим при дослідженні лише одного об'єкта — ями 1/2015. Вона була досить добре насичена культурними матеріалами, у тому числі — органічними, серед яких абсолютно переважали рибні рештки. Інших різних об'єктів цього часу на ділянці розкопу не було, а давньоруська садиба (частина якої й досліджувалася тут) була спалена, тому подібного роду артефакти збереглися гірше. Таким чином, для дослідження рибного промислу за іхтіологічними рештками була придатна лише зазначена яма.

Об'єкт представляв собою звичайний смітник, вигрібну яму, що була заповнена керамікою та органічними рештками. Керамічні матеріали з неї виразні, й можуть бути датовані першою половиною — серединою XVII ст. Їх однотипність може вказувати на нетривале заповнення цього об'єкту. Уточнити та звузити датування цієї ями можуть два спаяні часом білонні соліди Густава Адольфа (1611—1632), карбовані в прибалтійських володіннях у 1620-х — на початку 1630-х рр. Ця найдрібніша розмінна монета на тогочасному монетному ринку українських земель мала досить нетривалий час обігу (на відміну від інших, небілонних). Саме тому далі середини XVII ст. цей об'єкт датувати немає сенсу. Таким чином, яму можна віднести до періоду розвитку містечка майже відразу ж після його перезаселення — тобто, друга чверть — середина XVII ст.

Майже весь археозоологічний матеріал представлений лускою риб. Збереження матеріалу дуже погане, 1—3 бали (за 5-бальною) шкалою

Таблиця 1. Видовий склад риб (яма 1/2015)

Об'єкт	Види риб				Р а з о м
	Щука	Сазан	Окунь	Не визначені	
Яма	33 (1)	42	21	890 (4)	991

Без дужок — кількість луски, в дужках — кісток.

[Антипина, 2003], практично відсутня ціла луска, дуже висока фрагментованість залишків. Обсяг вибірки з об'єкту — 998 фрагментів тваринного походження. В даному випадку 6 кісток належать ссавцям, 5 кісток і 986 фрагментів луски — рибам. Невизначені залишки риб склали 98,8 % від усіх особин. Визначення до виду по лусці корошових риб завжди складне, а по уламках луски практично неможливе. Тому, відповідно, більша частина матеріалу не могла бути визначена.

Зазначені матеріали відносяться до категорії «кухонні рештки», що побічно підтверджується значними нашаруваннями луски, а також наявністю вугілля. Матеріал визначено шляхом порівняння кісткових фрагментів і луски з екземплярами сучасних і субфосильних видів риб з порівняльної остеологічної колекції С.Ю. Яніш. У тих випадках, коли це було можливо, точне визначення віку проведено по лусці та хребцям.

При підрахунках одна кістка риби вважається еквівалентною одному екземпляру, так як було доведено, що більш, ніж одна кістка від однієї риби зберігається вкрай рідко [Лебедев, 1960, с. 17]. Виняток можуть становити кістки із закритих комплексів, і частіше для таких великих видів, як білуга, сом і т. д. Систематика і видові назви риб дані по визначнику-довіднику Ю.В. Мовчана [Мовчан, 2011]. Загальна характеристика колекції представлена в табл. 1.

Всього зареєстровані представники 3 видів, що відносяться до 3 рядів (табл. 2): ряд корошових — сазан (*Cyprinus carpio* L, 1758); ряд окунеподібних (Perciformes) — окунь (*Perca fluviatilis* L, 1758); ряд щукоподібні (Esociformes) — щука (*Esox lucius* L, 1758). При аналізі представленості видів визначені 2 види

тільки по лусці (сазан і окунь), а ще один — як по кістках посткраніума (PCRA), так і по лусці (щука).

Наявність у матеріалі двох отолітів (не визначених до виду), а також кісток посткраніального скелету (клейтрум щуки та 4 невизначених до виду хребця) і луски побічно свідчить про те, що найімовірніше риба не доставлялася здалеку, а ловилася досить недалеко від поселення, і розбирали її вже безпосередньо перед вживанням в їжу. При обробці риби, наприклад, при підготовці для тривалого зберігання або транспортування, як правило, відокремлюється голова. В результаті краніальні кістки викидаються в яму на місці заготівлі, і тоді в матеріалі представлені майже виключно кістки краніум.

У даному випадку значний пласт луски і майже повна відсутність кісток вказують на те, що в яму була викинута тільки луска після чистки, розбирання риби відбувалося, ймовірно, вже в іншому місці, відповідно кістки надалі теж не потрапили в досліджувану яму. Виходячи з видового та вікового складу можна припустити, що це можуть бути й залишки одноразового вилу. З урахуванням того, що в середньому на одному сазані, наприклад, близько 400 лусок, вся луска з даної ями може бути результатом чистки чотирьох сазанів, трьох щук і кількох окунів (з урахуванням вікового розподілу особин). Кістки, найімовірніше, потрапили в яму не одночасно з лускою, а раніше (що більш ймовірно), або пізніше.

На першому місці за абсолютною кількістю решток у колекції — сазан, 43,3 % від усіх визначених залишків риб (n = 42), на другому місці щука — 35,1 % (n = 34), окунь на третьому місці — 21,6 % (n = 21). Крім того, найімовірніше, велика частина луски, віднесеної нами до невизначеної, належала також сазанові, ще кілька лусок — лящеві (?). Але у зв'язку зі значною її фрагментованістю враховувати їх при визначенні співвідношенні видів не коректно.

У тих випадках, коли це було можливо, визначено вік риб (табл. 2). Так, всього виявлено 10 вікових категорій. Точний вік вдалося визначити за 63 екземплярами луски і 3 хребцями. Крім того, розмір невизначених лусок і

Таблиця 2. Віковий склад риб (яма 1/2015)

Види	Вік, від ... років										Р а з о м
	1	2	3	4	≥4	5	8	9	10	11	
Щука	7	14	3	—	—	—	—	—	—	—	24
Окунь	—	1	—	1	—	14	—	1	—	—	17
Сазан	—	—	—	—	500	—	18	2	1	1	522
Хребці, не визначено	1	2	—	—	—	—	—	—	—	—	3
Р а з о м	8	17	3	1	500	14	18	3	1	1	566

мінімальна кількість річних кілець на них, яку вдалося зареєструвати, дозволяє віднести більшу частину цих лусок до категорії ≥ 4 років. Відповідно, риби, яким належала ця луска, були дорослими та великих розмірів.

Максимальна кількість особин припадає на 2-, 5- і 9-річних риб (майже в рівному співвідношенні). Для щуки мода припадає на дворічні екземпляри, для окуня — на п'ятирічні, для сазана — на восьмирічні. В результаті досліджень виявлено, що в матеріалі переважають статевозрілі особини середніх для видів розмірів.

Вік особин, розмір луски і відповідно розмір риб, якого вони могли досягти до цього віку, дозволяють припустити, що (за аналогією з іншими пам'ятками і етнографічними даними) ці риби були виловлені за допомогою гачкових снастей або сіток з вічком середнього і великого розміру. Менш імовірним видається використання гарпунів та острог. Не виключено також використання ятерів, вершей і заколів, які практично не залишають археологічних слідів.

Всі виявлені види належать до двох фауністичних комплексів (за Г.В. Нікольським [Никольский, 1953]: верхньотретичному або амфібореальному (сазан), а також бореальному рівнинному (щука і окунь). До складу бореального рівнинного комплексу входять види, пристосовані до життя в стоячих і проточних водоймах рівнин бореальної зони. В цілому види, що входять у даний комплекс, менш оксифільні (такі види як лин, карась пристосовані до життя у водоймах з малою кількістю кисню), ніж види понтичного прісноводного комплексу.

Представники верхньотретичного комплексу в основному мешканці рівнинних річок з нешвидкою течією, а також озер. Серед видів даного комплексу є як оксифільні (осетрові, судак), так і пристосовані до життя у воді з невеликим вмістом кисню (сазан) [Никольский, 1953].

Найімовірніше, великі сазани були виловлені в руслі Нижнього Псла, тоді як окуні й щуки могли бути спіймані в навколишніх старицях та озерах, можливо — в дрібній річці Манжелійка, що впадає в Псел трохи нижче городища. Таким чином, виходячи з характеристик фауністичних комплексів і видового складу риб з даного об'єкту, можна припустити, що в досліджуваний період вода річки, де були виловлені ці види, мала середню прозорість і

нешвидку течію, а також містила відносно невелику кількість кисню.

Зазначена вибірка не дуже велика, але охарактеризовані види, ймовірно, входили в постійний раціон місцевого населення. У матеріалах з цієї пам'ятки видовий склад представлений видами, типовими для іхтіофауни малих і середніх річок Чорноморського басейну.

Таким чином, в результаті досліджень виявлено, що остеологічні матеріали відносяться до категорії «кухонні рештки». Виявлені 3 види костистих риб (щука, сазан і окунь), які й сьогодні відносяться до типових видів іхтіофауни малих і середніх річок Чорноморського басейну. Риба не надходила здалеку, а виловлювалася відносно недалеко від поселення, і розбиралась вже безпосередньо перед приготуванням. На першому місці за абсолютною кількістю решток у аналізованому матеріалі — сазан (43,3%), на другому щука (35,1%), окунь на третьому (21, 6%). Виявлено 10 вікових категорій риб. Максимальна кількість особин припадає на 2-, 5- і 9-річних риб (майже в рівному співвідношенні). Великих риб (за аналогіями з іншими пам'ятками), ймовірно, виловлювали гачковими снастями й сітками. Можна припустити, що в досліджуваний період вода річки, де були виловлені ці види, мала середню прозорість і нешвидку течію, а також містила відносно невелику кількість кисню. Вибірка невелика, але означені види (сазан, щука, окунь), вочевидь, входили до постійного раціону місцевого населення. Для більш точних висновків необхідні подальші дослідження даної пам'ятки.

Антипина Е.Е. Археозоологические исследования: задачи, потенциальные возможности и реальные результаты // Новые археозоологические исследования в России: к 100-летию со дня рождения В.И. Цалкина. — М., 2003. — С. 7–34.

Книга Большому Чертежу или Древняя Карта Российского государства, поновленная в разряде и списанная в книгу 1627 году, изд. 2-е. — СПб, 1838. — XXXI, — 261 с.

Лебедев В.Д. Пресноводная четвертичная ихтиофауна Европейской части СССР. — М., 1960. — 404 с.

Мовчан Ю.В. Риби України. — К., 2011, — 420 с.

Никольский Г.В. О биологической специфике фауністических комплексов и значении их для зоогеографии // Очерки по общим вопросам ихтиологии. — М.; Л., 1953. — С. 65–76.

Lustracje Królewskich ziem ruskich Wołynia, Podola i Ukrainy z piérwszėj poúowi XVII wieku. Wydał A. Jablonovski. — Warszawa, 1877. — 226 s. (Źródła dziejowe. — T. V).

Е. Ю. Яниш,
В. В. Шерстюк

Ye. Yu. Yanish,
V. V. Sherstuk

**РЕЗУЛЬТАТЫ АНАЛИЗА ИХТИОЛОГИЧЕСКИХ ОСТАТКОВ ИЗ МАНЖЕЛИЕВСКОГО ГОРОДИЩА
(по результатам исследований 2015 г.)**

В работе представлены результаты исследования 998 фрагментов животного происхождения, происходящих из раскопок городища Манжелия (вторая четверть — середина XVII в.) в 2015 г. Выявлены остатки трех видов рыб: щуки (*Esox lucius*), сазана (*Cyprinus carpio*) и окуня (*Perca fluviatilis*), которые и в настоящее время относятся к типичным представителям ихтиофауны малых и средних рек Черноморского бассейна. Проанализирован видовой, возрастной и анатомический состав рыб. Доминирующим видом по абсолютному количеству остатков является сазан. Выделены 10 возрастных категорий, преобладают 2-, 5- и 9-летние особи. Реконструирован гидрологический режим водоемов, где были выловлены рыбы. Наиболее вероятно, крупные сазаны были выловлены в русле Нижнего Псла, тогда как окуни и щуки могли быть пойманы в р. Манжелейке или окрестных старицах и озерах. Рыбу разделявали уже на поселении, непосредственно перед приготовлением в пищу.

Ключевые слова: Манжелия, Псел, городище, XVII в., ихтиологические остатки.

**THE RESULTS OF THE ANALYSIS OF ICHTHYOLOGICAL REMAINS FROM MANZHELIEVSKE SETTLEMENT
(based on research 2015)**

Ichthyological material, including 988 animals remains from excavation of Manzhelievske settlement (17 century) in 2015 is presented. All identified 3 species of fish: pike (*Esox lucius*), carp (*Cyprinus carpio*) and perch (*Perca fluviatilis*). These species and now belong to the typical representatives of the ichthyological fauna of small and medium-sized rivers of the Black Sea basin. Determined anatomical, species and age composition. In the osteological material dominates carp. Allocated 10 age categories, dominated by 2-, 5- and 9-year individuals. Reconstructed hydrological regime of water bodies where fish were caught. Most likely, the large carp have been caught in the main-stream Lower Psel, while perch and pike can be caught in river Manzheleyka or nearby oxbows and lakes. Fish carve probably in the settlement, just before cooking.

К e y w o r d s: Manzheliya, Psel, hillfort, 17th century, ichthyological remains

Одержано 30.09.2016